

Den fransktalande rasen

Frankofonins fader Onésime Reclus och l'Organisation internationale de la francophonie

Julia Nordblad

”Ma patrie, c’est la langue française.”

Albert Camus

Frankofonins födelse och återkomst

Franska språket hade redan talats i ungefär tusen år när en geograf vid namn Onésime Reclus år 1880 kom på idén att göra en taxonomi över världens folk baserad på vilket språk de talade. Alla fransktalande samlade han i en kategori och myntade uttrycket frankofoni för att beteckna den. Termen fick emellertid aldrig något riktigt genomslag under geografens livstid, och efter hans död föll den i glömska.

Knappt åttio år senare plockades ordet upp av den senegalesiske presidenten och poeten Léopold Sédar Senghor i en appell för ett internationellt samarbete i det franska språkets tecken. Åtta år efter Senghors initiativ 1962 undertecknades i Nigers huvudstad Niamey en konvention om just ett sådant samarbete – den moderna institutionella frankofonin var född.

I dag är *Organisation interationale de la Francophonie* ett stort organ med femtiofem medlemsstater som driver samarbetsprojekt främst inom forskning, kultur och media. Som myntare av uttrycket har Onésime Reclus en plats i den institutionaliserade frankofonins berättelse om sin egen historia. Att samla afrikaner, fransmän och nordamerikaner under en och samma rubrik framhålls som radikalt universalistiskt i en epok präglad av rasism och nationalistisk chauvinism, och tilltaget ses som emblemiskt för det frankofona projektet. En av frankofonins nutida förespråkare, före statssekreteraren och varande Europaparlamentarikern Xavier Deniau, får exemplifiera denna gängse syn på Reclus.

Initiativet var helt och hållet nytt vid denna tid. Reclus övergav de vanliga kriterierna etnicitet, ras och det sociala eller ekonomiska framåtskridandets ordning. Ett initiativ så mycket mer nyskapande och djärvt i Berlinkongressens (1878) tidevarv, då världen var uppdelad i stater och kolonier, och människor i medborgare och undersåtar.¹

I denna text skall frågan ställas om Onesime Reclus människosyn var så radikal som Deniau och många med honom håller den för. För att söka svar skall vi se efter i Reclus texter, främst i hans senare kolonialvisionära

verk, men också i den bok i vilken begreppet myntades. Vidare skall texterna placeras i ett historiskt sammanhang. I syfte att belysa olika aspekter av Reclus människosyn kommer han att läsas mot bakgrund av två specifika historiska kontexter, för liksom en melodi klingar olika med varje ackompanjemang accentuerar de två sammanhangen skilda aspekter av geografens tänkande. Mot bakgrund av denna inramning skall jag sedan diskutera frankofonins tolkning av Reclus för att avslutningsvis ställa frågan om vilken roll bilden av honom spelar för denna institution.

En geograf och hans verk

Onésime Reclus föddes 1837 i Orthez, en liten stad i Frankrikes sydvästra hörn.² Tillsammans med sina tio syskon växte han upp under knappa förhållanden. Fadern var präst i en liten protestantisk gruppering kallad *la Chapelle*. Flera av sönerna gjorde under sina liv namnet Reclus berömt; flickornas gärningar har fallit i glömska. Bröderna Elie och Elisée kom båda att bli namnkunniga politiska radikaler och framlevde större delen av sina dagar i exil utomlands på grund av sina anarkistiska böjelser. Brodern Paul blev kirurg och Armand gjorde karriär inom krigsmakten.

Den unge Onésime bedrev föga framgångsrikt studier i Tyskland och vid Sorbonne, och gjorde sedan militärtjänst i Algeriet. Efter hemkomsten arbetade han som redaktör för en geografisk serie på bokförlaget *Hachette* i Paris och företog otaliga forskningsresor som sedan låg till grund för hans voluminösa produktion av geografiska verk. Onésime Reclus var en man präglad av och engagerad i sin epok: han tjänstgjorde militärt i Algeriet och i kriget mot Preussen i början av 1870-talet, och han deltog i flera av samtidens stora debatter. Mot slutet av sitt liv var han djupt sysselsatt med frågan om de franska koloniernas framtid och inte minst det franska språkets roll i denna.

Reclus verk består av en imponerande mängd geografiska volymer, i första hand över Frankrike, med titlar som *Le plus beau royaume sous le ciel* och *La France et ses colonies*. Han gjorde också världsomspännande resor vilkas rön han presenterade i böcker som *La terre à vol d'oiseau*. Verken är späckade med kartor och detaljerade kopparstick illustrerande storslagna landskap och människor i föregivet typiska kläder, miljöer och poser. Reclus bjuder på nogsamma – ofta närmare katalogiska – faktauppräknningar av medeltemperaturer, höjder över havet och invånarantal.

De två sista böckerna han skrev heter *Un grand destin commence* och *L'Atlantide – pays de l'Atlas: Algérie, Maroc, Tunisie* och skiljer sig från de tidigare. De innehåller färre sakuppgifter, saknar illustrationer och tabeller, och är snarare politiska än geografiska i sin argumentation. Böckerna behandlar koloniseringen av Nordafrika, det område Reclus kallar Atlantis, efter Atlasbergen och den grekiska myten. Här dryftar Reclus kolonialpolitik på en prosa som ibland gränsar till det lyriska. Han dis-

kuterar och analyserar, och lägger inte fingrarna emellan när det gäller att propagera för den rätta vägen mot det koloniala projektets fullkomnande.³

Stilen är i samtliga verk ömsom torrt uppräknande och redovisande, närmast tabellartad, ömsom poetisk och visionär; alltid besjälad av en frenetisk entusiasm. Liksom sin upphovsman hör den hemma i det långa 1800-talet, trots att de sista böckerna slutfördes efter första världskrigets utbrott, och publicerades postumt 1917 respektive 1918. Reclus retorik står i bjärt kontrast till den pessimism inför politiken och människans möjligheter som bredde ut sig i första världskrigets skugga. Han hyser en obruten tro på framtiden. Han drar sig inte för suggestiva och känsloladdade metaforer eller att krydda texten med citat, gärna romerska, eller ord på främmande språk, arabiska eller sabir, nogsamt förklarade i fotnoter. Kapitelrubrikerna är ofta formulerade som uppmaningar, accentuerade av uppfordrande utropstecken: ”Hygien, återigen hygien!”, ”Inga fattiga bosättare!” eller ”Se målet och inget annat än målet!”⁴ Vissa teman återkommer i hans verk. I somliga fall är det fråga om återanvändning: långa textavsnitt dyker upp gång på gång i de olika böckerna.

Termen frankofoni dök för första gången upp i verket *France, Algérie et colonies* från 1880, med en andra upplaga 1886. I ett ofta citerat och refererat avsnitt definierar Reclus sin nyuppfunna kategori, och ställer sedan upp en tabell över det uppskattade antalet frankofona människor i världen. Frankofonin innefattar ”alla dem som är eller förefaller vara ämnade att fortsätta eller börja delta i vårt språk”.⁵ Under denna rubrik samlar han så folk från världens alla hörn. Termen gör det möjligt att tala om schweizare, akadier, belgare, algerier, kaledonier, haitier, tahitier och fransmän som en och samma kategori. Konstruktionen av ett klassificeringssystem i vilket afrikaner, européer och människor från Oceanien hamnar i samma kategori har betraktats som ett radikalt initiativ, och denna tolkning har utgjort sockeln på vilken Reclus tronar i frankofonins Pantheon.

Lingua gentem facit

Vad som tagits fasta på i denna gängse tolkning av Reclus är att han gör språket till det primära kriteriet för att klassificera människor. Genom detta drag förenas människor från hela världen under den gemensamma rubriken frankofoni. Det talade språket blir därmed en starkare klassificeringskategori än exempelvis religion eller den i Reclus samtid så viktiga kategorin ras.

Språket som taxonomisk princip och som kulturellt kitt är återkommande teman i Reclus texter. ”*Lingua gentem facit*” upprepar han, språket är det som skapar ett folk.⁶ Följaktligen är språk också det som upprättar gränser i världen: ”den mest oöverstigligen av alla moraliska gränser

ritades förr mellan skilda religioner; i dag ritas den mellan skilda språk”.⁷ Språktillhörigheten utgör en stark – på sina ställen allt annat överskuggande – kategori och upprättar dessutom kulturella, eller moraliska, gränser i världen.

Som kontrast till att förstå människan utifrån hennes språk dryftar Reclus det förkastliga i att indela människor efter ras:

Idén om ”rasen” har skämt ett antal historiker och många statsmän. Det finns inte längre några raser då alla mänsklighetens familjer sedan världens grundande har blandat sig intill oändlighet. / Dock finns miljöer och språk. [...] Så snart ett språk har ”koagulerat” ett folk kommer alla ”raselement” att underordna sig detta språk.⁸

Det finns inga raser: människor har i alla tider blandat sig, vita med vita, vita med svarta, vita med gula, blonda med bruna eller kopparfärgade [...].⁹

En taxonomi baserad på rasens princip vore att missförstå tingens ordning. Att människor skulle tillhöra olika raser och att detta skulle säga något om deras egenskaper är alltså en villfarelse värdig tyskarna, inte fransmännen. Ras är en oanvändbar kategori; skillnader jordens människor emellan måste förstås som en konsekvens av deras språk, menar Reclus, vars aversion mot tyskarna blir allt mer framträdande i hans senare texter.

Språket är i stället det som kan samla ett folk, bestämma alla andra element och egenskaper hos det och sedan smälta det samman. Reclus inskräper att även ”folk med den hårdaste framtoning eller tväreste vilja smärtfritt, omedvetet, [kan] gå över från ett språk till ett annat”.¹⁰ Människan är inte bunden till sitt ursprung utan besitter en möjlighet till förändring. Sådana förvandlingsnummer har historien otaliga gånger visat prov på, hävdar han, och radar som exempel upp engelsmännens övergång från keltiska till invaderande germaners tungomål och gallernas anammande av latinet efter Vercingetorix nederlag mot romarna. I dessa historiska vägkorsningar, då ett folk besegras och övergår till segrarens språk, avgörs i vilken riktning en kultur och ett folk kommer att utvecklas. Människor har i alla tider korsat gränser och brutit den isolation som skulle vara förutsättningen för ett rasernas upprätthållande. ”De så kallade raserna kommer att fortsätta blanda sig [...] likt hundra floder utmynnande i samma sjö”, skriver Reclus.¹¹

Vad spelar det för roll om någon av oss härstammar från en av Attilas kavallerister som klarat sig levande ur striderna på de katalauniska fälten? Han härstammar likväl från tusen och åter tusen andra förfäder, i hans ådror flyter blod från alla länder och alla nationer. Om han stammar från en muslim som överlevt stridsvimlet mellan Poitiers och Tours så är han någonstans en av de våra eftersom den arabiserade berbern och fransmannen är avlägsna kusiner. Och båda kommunicerar de med oss genom språket som är, om inte tankens moder så i alla fall dess ledare.¹²

I Nordafrika förutspår Reclus i linje med detta folkens tilltagande uppblandning under franskans inflytande: ”de kommer att blanda sig med oss genom äktenskap som inte längre skall kallas ’blandade’”.¹³ Detta kommer på lång sikt att sudda ut skillnader. Tidsskalan för förvandlingsakten är emellertid vidsträckt, kring år 2500 menar Reclus att Medelhavets folk kommer att vara sammansmälta.¹⁴

Reclus framstår som förvånande modern i sitt bejakande av fransmännens hybrida ursprung. Språket är tankens ledare, det medium idéer kan förmedlas genom. Som sådant förenar det också forna fiender under sin vinge. Det franska folket inbegriper barnbarnsbarn till soldater som kommit med fientliga arméer, med krigiskt uppsåt. De stora slag som stått på fransk mark, de fientliga arméer som invaderat dess jord har också format dess folk.

Det radikala draget hos Reclus förstärks ytterligare genom att de slag han tar som exempel är emblematiska i den traditionella franska och europeiska historieskrivningen och självförståelsen. I slaget vid de katalau-niska fälten 451 stoppades hunnernas fälttåg under ledning av Attila, och det romerska riket var räddat för stunden. År 732 stod i Frankrike, mellan städerna Tours och Poitiers, ett slag i vilket Karl Martel besegrade den arabiske härföraren Abd-ar-Rahman och därmed, så förtäljer den traditionella historien om Europas tillblivelse, stoppade den arabiska expansionen.

Dessa mytomspunna årtal, vilka klingar fransk storhet och ära, vänder Reclus och låter i stället bli exempel på folkens blandning. Hunnerna och araberna, fienden, hotet utifrån, har i exemplet förvandlats från inkräktare till positiva inslag i den franska historien, deras blod flyter i det franska folkets ådror. Trots sitt barbariska blod blir den överlevande hunniska soldaten en del av det franska folkets beståndsdel. Språket tycks lösa ursprungets bojar och öppnar på så vis folkens framtid.

Vad språket döljer

Bilden av språket och människan hos Reclus är emellertid inte entydig. Genom hans texter går också ett stråk av ursprungstänkande där språkets styrka ingalunda slutgiltigt löst rasens bojar. I en historisk tillbakablick beskriver Reclus hur de franska erövrarna – ja, faktiskt Frankrike självt – kommer till Nordafrika men låter skenet bedra och misstar sig på människorna där.

Vilseledda av de arabisklika städerna längs kusten, de arabiska marknaderna i dessa städers grannskap, språket de stora männen talade, de ”stora tältens” män, imamerna, marabuerna, vilseledda av muezzinen som från balkongen på sin minaret nasalt sjöng till bön, trodde Frankrike, i god tro, att alla infödingar talade som i Mecka, att de var av samma ras, att de iakttog samma bruk och seder, med undantag av

"Vit ras", teckning av A de Neuville ur Onésime Reclus *La terre à vol d'oiseau*, 1893. Den vita människan representeras av soldater i fält. Organiserad, modernt utrustad och framåtblickande utstrålar mannen i förgrunden aktivitet och mod.

israeliterna. [...] Nu har det lyckligtvis gått en tid sedan vi kom till Marocko. Nu är vi inte längre okunniga om att det under särskilda yttre tecken i mindre Afrika lever ett folk som är på samma gång ungt och gammalt, och som ligger oss mycket närmre genom sitt enkla liv och sina idéer, än den ras som kommit från den torraste och mest lysande Orienten.¹⁵

Nordafrikanerna verkar arabiska då de talar språket, bekänner sig till religionen och iakttar arabiska seder; i själva verket är de någonting annat. Trots att alla yttre tecken entydigt pekar mot en kultursfär är sanningen om dem en annan.

I strid med tidigare resonemang övertrumfar ursprunget nu språket. I nordafrikanerna manifesteras en skillnad mellan skenet och kärnan. Resonemanget förutsätter en kvalitet som är sannare än de yttre, om än högst övertygande, tecknen. Denna inre kvalitet är det som gör nordafrikanerna till något annat än araber, trots att de förvärvat denna kulturs alla yttre attribut.

Denna inre kvalitet hos folken talar Reclus ibland mer explicit om, och den finns också närvarande i de kopparstick som illustrerar flera av hans böcker. I kapitlet ”Raser och religioner” i *La terre à vol d’oiseau*, illustreras inte bara de tänkta mänskliga raserna, utan också en dubbeltydig förståelse av kategorin ras i sig. Geografen inleder med en brasklapp: mänsklighetens raser är en förrädisk grund för ett taxonomiskt system. Rasernas inbördes släktskap liknar en labyrint, skriver han, och upprepar likt ett mantra att de blandats intill oigenkännlighet.¹⁶ Icke desto mindre följer därpå en genomgång av mänsklighetens raser, vilka karaktäriseras i text och pedagogiska bilder. Bilderna föreställer raserna i föreställt typiska situationer. Bildtexterna lyder lakoniskt ”vit ras”, ”svart ras”, ”gul ras” och ”röd ras”.

Illustrationen av ”vit ras” föreställer en fullt utrustad soldat, självsäkert poserande framför sina kamrater. ”Svart ras” representeras i stället av fyra män i olika åldrar, sittandes sysslolösa på marken. Deras uppsyn är trumpen, de signalerar passivitet. Bilden föreställande ”röd ras” visar tre unga människor klädda i höftskycken. De står uppställda, poserar tydligt inför betraktaren. Även i detta fall inbegriper förevisningen föreställt typiska föremål och smycken.

Illustrationerna visar inte bara rastypiska utseenden utan också kulturella attribut, natur klädd i kultur. Människorrasen visas upp i sin kulturspecifika klädedräkt, tillsammans med ett urval av föremål, mot en tänkt typisk bakgrund. Det omgivande landskapet, bildkompositionen, huruvida de avbildade utstrålar aktivitet eller passivitet, vad de är i färd med att göra (delta i ett fälttåg, sitta passiva, posera för betraktaren) skapar denna bakgrund. Mänsklighetens variationsrikedom illustreras i denna bildsvit i ett destillat av föreställda rasers egenskaper.

Bilderna skiljer sig från rasbiologins illustrerade taxonomier och upprät-

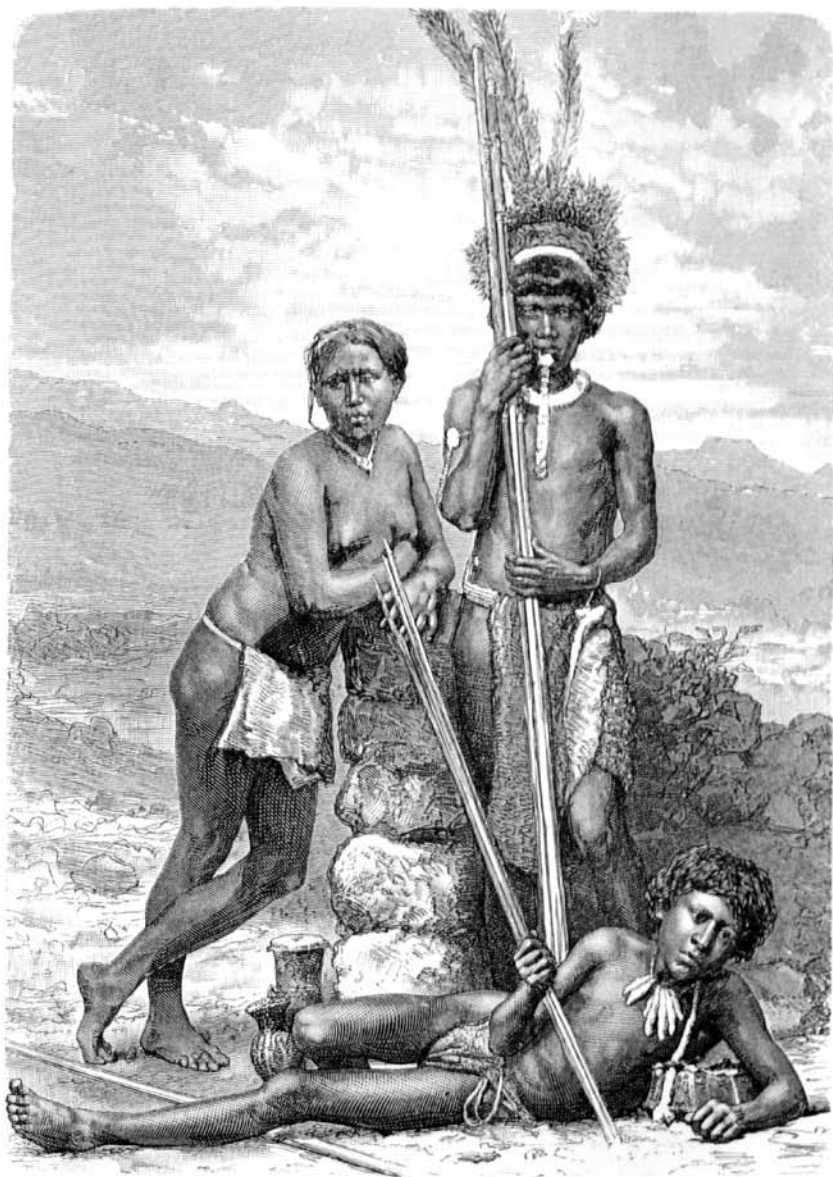
"Svart ras", teckning av A de Neuville efter fotografi, ur Onésime Reclus *La terre à vol d'oiseau*, 1893. I kontrast till den vite soldaten är de svarta männen sysslösa, deras ansikten uttrycker passivt missnöje. En av dem saknar skor. Bildkompositionen förmedlar en hierarki i den rasindelning Reclus ömsom angriper och ömsom använder.

tade typologier. Reclus talar inte om kroppsliga variationer, fokuserar inte på biologiska, fysiska skillnader. Den största skillnaden mellan bilderna ligger i kompositionen och de attribut människorna avbildas tillsammans med. I kontrast till detta står bildtexternas prosaiska "svart ras", "röd ras", "vit ras". Reclus rasbegrepp innebär på en gång ett inre ursprung manifesterat i en färg och något yttre, kulturellt, representerat i attribut och situationer.

Språket tycks inte räcka som kategori för att förstå människan. Reclus behöver fler bestämmningar. Hans människa besitter trots allt rasegenskaper, men dessa tar sig också kulturella uttryck. Reclus fjärrar sig från raskategorin, bestrider den men lyckas inte helt undvika de tankefåror den plöjt.

Framför allt tillhör han [berbern] mer eller mindre vår ras, i den mening det finns raser – oändligt sammanblandade raser. / Om mänskligheten, majoriteten av den, mer eller mindre motsvarar Sem, Ham och Jafets klaner så är berbern jafetist. Han hör till den vita familjen; han verkar ha haft få eller inga förbindelser med den gula, men de sudanesiska slaverna har gjort hans hud mörkare, gjort den rost- och olivfärgad.¹⁷

Race rouge. — Dessin de A. Rixens, d'après une photographie.

"Röd ras", teckning av A Rixens efter fotografi, ur Onésime Reclus *La terre à vol d'oiseau*, 1893. Kulturella artefakter blir talande rekvisita för den "röda rasens" grad av civilisation. Jämfört med den krigsutrustade vita soldaten blir skillnaden tydlig.

Bruket av konditionala satsfogningar och garderingar bisatser i talet om raserna vittnar också om den ambivalenta människosynen: om, men bara om, det går att tala om raser, så är berbern närmare fransmannen än araben. Reclus accepterar kategorin villkorligt, och resonerar i enlighet med dess regler. Han reserverar sig – resonemanget är hypotetiskt – men rasdiskursen får likväl tala, kanske kan den berätta något av värde.

I citatet ovan använder sig Reclus av en biblisk figur för att illustrera släktskap mellan världens folk. Enligt den gammaltestamentliga berättelsen vandrar Noas tre söner ut i världen och blir upphov till mänsklighetens tre stammar, folk. I 1800-talets vetande blev dessa folk strax till raser. Reclus använder berättelsen som en illustration, men en illustration ur vilken faktiska förhållanden kan läsas ut. Berbern är av samma ras som fransmannen, och denna gemensamma ras svarar mot Jafets klan.

Det är anmärkningsvärt att den annars så sekulärt argumenterande Reclus, så framstegstänkande och uppfylld av sin tids vetenskapliga ideal, hänvisar till en biblisk berättelse när det gäller människans historia. Reclus var dock inte ensam om att vända sig till dylika källor. Berättelsen om Noas söner förekom, mer eller mindre metaforiskt, inte sällan inom det vetande om raserna som växte fram under 1800-talet.¹⁸ Vägen mot vetenskapernas sekularisering var avgjort krokig.

Reclus människa tycks bestämd av sitt språk liksom av sitt ursprung, och detta ursprung formuleras i enlighet med rastänkandets grammatik. Varje människa har en folktillhörighet, en kvalitet präglad bland annat av klimatet. När Reclus beskriver olika folk, det må vara araber eller flamländare, ägnas vanligen deras hemvists geografiska förhållanden och klimat förhållandevis stor uppmärksamhet. Människan anpassas till sitt klimat, därför vantrivs hon lätt om hon tvingas lämna sin rätta miljö. Fransmannen står knappt ut i Senegal och engelsmannen lider i Indien, skriver han, liksom hindun vantrivs om han kommer till Europa. I detta skiljer sig människan inte från djuren. Dock finns det folk präglade av och anpassade till ett varierande klimat, eftersom deras förfäder levt på gränsen mellan klimatzoner. Exempel på sådana folk, vilka Reclus kallar kosmopoliter, är judar, spanjorer, portugiser, araber och kineser, och dessa är i regel mer motståndskraftiga och geografiskt flexibla än andra.¹⁹

Folken har alltså skilda fysiska egenskaper, är anpassade och därmed bundna till specifika habitat från vilka de i princip inte kan avlägsnas utan lida. Som en konsekvens av folkens miljöpräglade olikhet uppstår andra skillnader mellan dem, också intellektuella sådana.

Är det inte, tors man säga, sagolikt att alla dessa evolutionens och den starkastes överlevnads fanatiska doktorer, trots att fakta motbevisar dem, kunnat hävda att alla människor uppnått samma intelligensnivå, samma förståelse för vetenskapens, den ekonomiska politikens och det sociala livets lagar? På så vis är alltså den minsta folkstam i Afrikas

jungfruliga skogar eller Amazonas träsk [...] likvärdig med italienaren, engelsmannen, fransmannen.²⁰

I denna passus är Reclus ovanligt explicit i fråga om folkens intellektuella ojämlikhet. Att världens folk skulle vara utrustade med samma intelligens, samma förmåga att nyttja sitt förnuft förefaller honom löjeväckande och osannolikt. Ackordet Reclus slår an i diskussionen klingar väl med samtida rasföreställningar, hans framställning av folkens utveckling blir i det närmaste analog med en biologisk evolution:

Det finns något underförstått i ordet evolution: alliansen med tiden. / Evolutionen kan bara bli en revolution för förmågorna, idéerna, sederna och möjligheterna till anpassning med seklernas långvariga hjälp. Från den nakna vilden, tom på andra tankar än de som rör livet från en dag till nästa, [...] till en människa genomsyrad av barmhärtighet med den fattige, av godhet mot den svage och den lidande, av respekt för de komplicerade lagar han vet är nödvändiga, genomsyrad av konst, född av vetenskap, för detta är det inte tillräckligt med en dag, en minut eller utfärdandet av en förordning. Tusen år vore knappt tillräckligt.²¹

Utvecklingen må vara kulturell och inte biologisk, den kräver likväl sina årtusenden. När förändringsperspektivet för en språk- eller kulturgrundad folkuppfattning blir av denna storleksordning minskar avståndet till det samtida rasvetandet. Språket och kulturen kan visserligen lyfta folken till en högre civilisationsnivå, men den radikala potentialen i detta synsätt, det vill säga betoningen på människors likhet och möjlighet till förändring, försvinner i den utsträckta tidsskala där Reclus placerar civiliseringsprocessen. Den kulturella utvecklingen betraktas i analogi med evolutionen och tar en organisk, seg och naturlig skepnad. Språket må vara snabbt förvärvat, men dess koagulerande effekter är det inte.

I sina geografiska beskrivningar och kulturella profetior resonerar Reclus i enlighet med delvis motstridiga kategorier. I en sammanfattande beskrivning av befolkningssituationen i den franska kolonin i Nordafrika heter det: ”allt sammantaget dominerar berberblodet, men det arabiska språket har gjort stora landvinningar”.²² Natur och kultur spelar på samma planhalva.

Reclus konceptuella hybriditet lyser också igenom i andra sammanhang. Ett exempel är den utförliga katalog han upprättat över de olika folk som lever i Frankrike. Under kategorin ”fransmän som ännu inte har franska som sitt språk” räknar Reclus bland annat upp flamländare, basker, korsikaner och katalaner.²³ Ett faktiskt gemensamt språk torde alltså inte vara nödvändigt för att människor skall räknas till samma folk. I detta fall ligger i stället franskheten i något annat, nämligen i att leva inom den franska republikens gränser.

Reclus suggererar en föreställning om vad som utgör ett folk genom en

föreställningsväv av ras- och språkidéer, somliga öppet deklarerade, andra implicita. Folktilhörigheten bygger på inre såväl som yttre kvaliteter hos människan. Därmed blir det möjligt att missta sig på vilket folk hon tillhör om hänsyn endast tas till kulturella och språkliga tecken. Det blod som flyter i hennes ådror bestämmer henne likväl, hon är formad i och anpassad för en viss miljö, lider om hon tas ur sitt naturliga sammanhang. Föreställningen om folken lånar däri drag från Montesquieus klimatlära: deras egenskaper och sinnelag präglas av den fysiska miljön. Reclus folkbegrepp är biologiserat och rasbegreppet fyllt med kulturellt innehåll. Kulturell förändring spelas i evolutionens tempo, ges väldiga tidsanspråk vilket illustrerar närheten mellan de båda föreställningsramarna folk och ras. Ibland talar Reclus dessutom explicit om raser. Han beskriver, värderar och låter dem representeras i destillerad form i illustrationer. Vid sidan om rastänkanter verkar i folkbegreppet också idén om territoriet som grund för nationaliteten, *jus soli* till skillnad från *jus sanguinis*. Vad språket döljer är en ras klädd i natur så väl som kultur.

1800-talets språkvetenskap

Vi har sett hur Reclus framställning rymmer en spänning mellan begreppen ras och språk. Människan är först och främst bestämd genom sitt språk, av det följer hennes identitet. Tack vare möjligheten att byta språk blir hon också kulturellt rörlig. Samtidigt tillhör hon obönhörligen ett rasliknande folk, vilket bestämmer hennes intellektuella förmågor, hennes plats på jorden och inte minst hennes värde.

Reclus förståelse av ras och språk tycks motsägelsefull, men kanske är begreppens motstridighet blott skenbar, möjligen ligger spänningen inte mellan begreppen i Reclus texter utan i stället mellan våra dagar och hans. Spänningen uppstår möjligen först när texterna läses på ett sekels avstånd, och kan mildras om den relateras till andra idéer om språket i sin tillkomst-tid.

Vid slutet av 1700-talet genomgick vetandet om språken emellertid genomgripande förändringar. Från att ha varit spridda och i stort sett isolerade rön började idéerna systematiseras och fokus att flyttas. Språkvetenskapen orienterades bort från det bibliska raster som tidigare präglade den, och i stället började en historisk och komparativ språkforskning ta form. Den i Bibeln grundade föreställningen om hebreiska som alla språks moder övergavs då den tidsram som en strikt gammaltestamentlig historiesyn gav vid handen tycktes orimlig, givet den empiri som började samlas in och systematiseras. Dessa omvärderingar av gammal kunskap lade grunden till den nya språkvetenskapen: en avkristnad gren av filologin, sysselsatt med historiska aspekter av språken, deras inbördes släktskap och jämförelser dem emellan. Litteraturvetaren Edward Said kallar detta vetande den nya filologin, och lingvisten Robert Henry Robins talar

om dem som lingvistik. För enkelhetens skull kommer den här att betecknas språkvetenskap.²⁴

Under 1800-talets senare hälft gjorde biologin, i synnerhet genom den kontroversiella darwinismen, stora landvinningar och språkvetenskapen inspirerades av naturvetenskapens metod, stringens, exakthet och förkärlek för taxonomi.²⁵ Flera framstående språkvetare såg sitt fält som en naturvetenskaplig disciplin. Begrepp och metaforer hämtades från anatomin och biologin. Språken delades in i familjer, deras utveckling och släktskap kunde förstås med trädet som metafor.

En del språkvetare menade också att språkens utbredning och utveckling kunde förklaras med en evolutionsteoretisk modell, ett slags språkens kamp för tillvaron.²⁶ I enlighet med detta biologiserade synsätt och dess metaforflora bildade de indoeuropeiska språken en familj, de semitiska en annan. Tanken att de europeiska språken härstammade från Asien var dock inte helt ny. Redan då 1800-talet var ungt hade Friedrich Schlegel argumenterat för de klassiska språkens släktskap – i rakt nedstigande led – med det för de europeiska lärde nya språket sanskrit. Ur de klassiska språken föddes sedermera de moderna europeiska.

Schlegel gjorde också en distinktion, som med tiden kom att bli inflytelserik, mellan flekterande eller organiska språk, med utpräglade böjningssystem, och icke-flekterande, oorganiska. Denna dikotomi påstods också vara signifikant för graden av civilisation hos talarna. De indoeuropeiska språken, och endast de, hade sprungit ur sanskrit, vilket gav dem en särställning i Schlegels taxonomi. Han motsatte sig alltså idén om ett alla språks gemensamma ursprung. Enligt sinologen Martin Bernal föräbådar denna indelning, och implicita hierarkisering av språken, lingvistikens senare närhet till det vetenskapliga rastänkandet.²⁷

Klassificeringen av språken var en viktig komponent och ett återkommande tema i den nya språkvetenskapen. I takt med rastänkandets uppgång kopplades även språket i allt större utsträckning till människorna som talade det. Skillnaden mellan den semitiska språkfamiljen och den indoeuropeiska speglade skillnaden mellan semiterna och arierna. Språket kom att ses som ett slags rasegenskap. I sig kunde det yppa hemligheter, avslöja sina användares brister. Den franske 1800-talsspråkvetaren Ernest Renan var en av dem som såg en semitisk ras tillkortakommanden avspeglas i dess tal och skrift:

Den enhet och enkelhet som utmärker den semitiska rasen återfinns i själva de semitiska språken. Abstraktionen är dem främmande; metafysiken omöjlig. Då språket är den nödvändiga formen för ett folks intellektuella verksamhet, måste ett språk praktiskt taget utan syntax, utan variation i konstruktionen, berövat de konjunktioner som upprättar så utsökta förbindelser mellan tankens olika led, ett språk som tecknar alla ting genom deras yttre egenskaper, ett sådant språk måste vara högst lämpat [...] att skildra flyktiga intryck, men måste försmå all filosofi och alla rent intellektuella begrundanden.²⁸

Inom 1800-talets språkvetenskap betraktades språken alltså som en egen­skap hos de raser som talade dem. Olika språks strukturer kunde avkodas av vetenskapen och sedan jämföras med varandra, vilket avslöjade en rasernas intellektuella hierarki. Språkens olikheter blev till bevis för ojäm­likheten mellan raserna.

Detta sätt att betrakta språkens ursprung och betydelse var alltså veten­skapens i Reclus samtid. I hans verk går också många av dessa drag igen. Franska språket ses i ljuset av sitt latinska ursprung, men kan också om­talas som ett slags rasegenskap, i enlighet med den samtida språkvetenska­pens tolkningar: ”den vita, eller ariska, rasen talade språk av samma ur­sprung”.²⁹ Reclus beskriver franskans företräden i termer av civilisation och överlägsenhet, det är ”det överlägsna språket, värdigt sitt anseende som det mest livfulla och mest civiliserade av Europas språk”.³⁰ Franskan äger också skönhet och klarhet, egenskaper som gör det lämpat för litte­ratur såväl som vetenskap.

Sitt modersmåls goda egenskaper kontrasterar Reclus mot arabiskans tillkortakommanden. Det arabiska språket beskrivs som ett gammalt her­despråk vars utveckling avstannat och vilket därför aldrig kan komma att passa in i den moderna världen.

[Arabiskan] fortsätter att vara vad den varit i ensamhetens glödande land, mellan de långa sanddynernas band: ett beundransvärt instru­ment för poesi, något som för ett modernt språk är en underlägsenhet, nästan ett lyte.³¹

Arabernas språk har hamnat på utvecklingens och civilisationens efter­kälke. Till skillnad från franskans är det dessutom ett oklart språk, ”ara­biska läser man inte, det är ett språk man dechiffrerar, ofta till och med gissar”.³² Arabiskan klandras också av estetiska skäl: den är ”ett skrovligt språk som genom våldsamma explosioner lämnar halsen”.³³

Reclus antipati stannar emellertid inte vid det språkliga. Han bjuder på otaliga, om än inte uteslutande negativa, utläggningar om arabisk kultur, religion, historia och vetenskap. Till skillnad från de romerska militära operationerna var de arabiska erövringstågen på 600- och 700-talen föga beundransvärda, och vad beträffar vetenskapen förvaltrade araberna vis­serligen det grekiska tänkandet, men utan att själva utveckla det.³⁴

Vi har sett hur det sena 1800-talets språkvetare såg mänskliga rasers egenskaper och tillkortakommanden manifesterade i språkets struktur. Också Reclus omfattade detta synsätt. Oftare tycks dock det omvända förhållandet råda mellan språk och ras jämfört med beskrivningen hos samtida språkvetare som Ernest Renan. Snarare än att se språket som en funktion av rasen ser Reclus rasen som skapad ur språket. Om de i Nord­afrika sedan decennier bosatta sydeuropéerna skriver Reclus:

Äktenskapen mellan de så kallade latinska raserna är så vanligt förekommande att det därur oundvikligen kommer att bildas en egen "ras". Av nödvändighet skapas här, inte en fransk, men väl en frankofon ras.³⁵

Människor av skilda nationaliteter – Reclus nämner spanjorer, italienare, malteser och fransmän – kommer obevekligen att smälta samman och bilda en ny enhet. Detta nya kallar Reclus en ras, låt vara under det att han garderar sig med citationstecken. Språket föder en ras. De som smälts samman till denna ras är emellertid uteslutande européer. Så stark är inte franskans förenande kraft att den i detta tidsperspektiv mäktar skapa en enhet av afrikaner och européer. Också i detta exempel får språket stryka på foten till förmån för en starkare taxonomisk princip.

I det sena 1800-talets språkvetenskap färgades synen på språket av idéer om rasernas olikhet och ojämlikhet. Hos Reclus får i sin tur föreställningen om mänsklighetens raser färg av förståelsen av språkets betydelse. De båda begreppen ras och språk flätas samman, de lånar betydelse av varandra intill sammanblandning. Begreppet frankofoni ges konnotationer av idéer både om mänsklighetens raser och om dess språk.

Visserligen kan en ny ras bildas genom språket, men endast av vita européer. Den frankofona rasen kan i ett kortare tidsperspektiv inte inkludera afrikaner, trots deras eventuella franskspråkighet. I detta resonemang ekar tanken om rasernas ofrånkomliga olikhet, en ordning inte ens språket kan trotsa. När 1800-talsgeografen förutspår en sammanblandning av européer i Nordafrika och kallar detta den frankofona rasens födelse är fusionen mellan de två förståelseramarna fullbordad. Här framträder det paradoxala i hans tänkande i sin fulla prakt. Onésime Reclus tal om en "frankofon ras" – i det närmaste ett oxymoron – komprometterar den tolkning som gjort honom till ett emblem för idén om språkets universella giltighet och kraft. Det framtida folk den institutionella frankofoniens pionjär ser framför sig är en ras som talar franska.

Ur Babels ruiner en enda och odelbar republik

Idén om språkets förenande egenskaper har också en historia. Som så många andra företeelser i det moderna politiska livet föddes intresset för språket som nationellt kitt i revolutionens Frankrike. En enad republik krävde ett gemensamt språk. Mellan generalständernas sammanträde 1789 och giljotineringen av kungafamiljen 1793 diskuterades den språkliga situationen i riket. En politisk fråga om franskans plats i samhället artikulerades. Denna fråga har allt sedan dess tagit stor plats på den franska politiska scenen.³⁶

Symtomatiskt nog genomfördes vad som skulle kunna betecknas som den första sociolingvistiska enkäten år 1790. Abbé Grégoire, biskop i den centralfranska staden Blois, tog initiativet och genomförde undersök-

ningen. Biskopen sände ut ett antal frågor till lokala kyrkomyndigheter vilka förväntades utvärdera den språkliga situationen i sin trakt: hur stod det egentligen till med kunskaperna i franska? Talades en eller flera dialekter i trakten? Skilde sig dialekterna mycket åt inbördes? Och vilken religiös och politisk betydelse kunde det tänkas få om de i stället ersattes av franska?³⁷

Trots enkätens ibland hastigt dragna slutsatser och vad vi idag betraktar som metodologiska tillkortakommanden ger den en fingervisning om den språkliga situationen i det sena 1700-talets Frankrike. Någonstans runt en femtedel av medborgarna talade någorlunda det som skulle föreställa republikens språk. Den enda och odelbara franska republiken liknade i själva verket ett lapptäcke av olika dialekter och språk, i många fall så divergerande att medborgarna i olika landsändar inte hade förstått varandra om de träffats.³⁸ För den gode biskop Grégoire blev lösningen att förena republiken med hjälp av franska språket.

På detta vis, med trettio olika dialekter, befinner vi oss, vad språket anbelangar, fortfarande vid Babels torn, emedan vi på frihetens område utgör ett nationernas avantgarde. [...] Ett gemensamt språk är, inom sitt område, vad den vises sten är inom kemin.³⁹

Franskan kom inom de revolutionära kretsarna att betraktas som ett redskap för att upprätthålla revolutionens ideal. Ett kraftfullt instrument som likt den vises sten var mäktigt en förvandlingsakt, att omvandla lapptäcket till ett odelbart helt.

Övergången till franska var viktig av tre skäl. För det första av praktiska: påbud och information skulle färdas smidigt på sin väg från centrum till periferi utan att förvrängas i översättningar.⁴⁰ För det andra skulle franskan spridas av upplysningskäl, för att ljus och frihet skulle kunna råda i republiken. Under den jakobinska perioden kom franskan att ses inte bara som ett nationellt språk utan också som ett frihetens.⁴¹ Språket betraktades som mer än en form, det blev också innehållet och som sådant bidrog franskan i det upplysande värvet. För det tredje skulle dialekterna ersättas med franska av kvalitetsskäl. Den betraktades helt enkelt som ett bättre språk. I högre grad rationellt, bättre lämpat för förnuft och således även politik.

Språkets struktur var av avgörande betydelsen för Abbé Grégoire:

Om det politiska facket knappt hunnit bli till i vårt språk, vad mäktar det då i de språk [dialekterna] av vilka vissa är rika på sanningar och känslösa uttryck för att skildra hjärtats ljuva utgjutelser, men som helt saknar politiska termer, och andra är otympliga och råa rotvälkor utan bestämd syntax. Språket är alltid ett mått på ett folks snille och orden växer endast med idéernas och behovens framåtskridande.⁴²

Likheten med Ernest Renans resonemang sextio år senare är slående.⁴³ Syntaxen är det som konstituerar tanken och utan tillräckligt finkalibrerad satsfogning kan inte komplicerade idéer komma till sitt fulla uttryck. Andra språk saknar denna kvalitet. Dialekterna är känslomässiga och sentimentala. I Renans fall är det de semitiska språken som behäftas med denna brist. Franska språket äger däremot de nödvändiga egenskaperna, det är rationellt, ett det klara förnuftets språk. Genom sin konstitution befodrar det tankens möjligheter.

Det gemensamma språket i allmänhet och franskan i synnerhet sågs alltså som nödvändiga i skapandet och upprätthållandet av republiken. ”Detta projekt”, skriver Grégoire, ”är värdigt det franska folket [...], det enda och oföränderliga bruket av frihetens språk i den enda och odelbara republiken”.⁴⁴ Språket är alltså både en tankens ledare, för att tala med Reclus, och en nödvändig förutsättning, för att inte säga orsak till, själva tanken. Dessutom skapar det politisk sammanhållning och äger därigenom en viktig funktion i det revolutionära nationsskapandet. För Ferdinand Brunot förkroppsligar Abbé Grégoire idén att ena republiken med hjälp av språket och att använda statsapparaten som instrument för att sprida det.⁴⁵

Dialekterna behäftades i den revolutionära språkpolitiska diskussionen med alla förhatliga egenskaper hos *l'ancien régime*. De var en kvarleva från det feodala systemets förtryck där de varit ett sätt för aristokratin att söndra och härska.⁴⁶ Bertrand Barère de Vieuzac var en av dem som ivrigt förfäktade denna ståndpunkt. Han hade varit ledamot i Generalständerna och ingick efter 1789 i den revolutionära ledningen, tills han föll i onåd hos Robespierre och landsförvisades. För Barère var språkpolitiken ett tydligt maktinstrument: ”monarkin hade sina skäl att likna Babels torn: att i en demokrati lämna medborgarna okunniga i det nationella språket, oförmögna att kontrollera makten, det är att förråda fosterlandet”.⁴⁷ Endast franskan kunde bära revolutionen: ”federalismen och vidskepelsen talar bretonska, utvandringen och hatet mot republiken talar tyska, mot-revolutionen talar italienska och fanatismen talar baskiska”.⁴⁸ Ett enande språk var nödvändigt, men vilket språk som helst var inte uppgiften vuxet, det krävdes ett exakt redskap, franskan, för att mejsla fram frihetens enda och odelbara republik.

Den starka tron på språkets inneboende kvaliteter och förmåga att skapa politisk enhet går igen i Reclus texter, skrivna ett drygt sekel efter franska revolutionen – 1800-talsgeografen är rörande överens med revolutionärer som Abbé Grégoire och Barère de Vieuzac i frågan om språkets politiska betydelse. Skillnaden ligger i vilka ideal och idéer de anser skall förmedlas med språkets hjälp. Abbé Grégoire talar om frihetens språk och Barère om den demokratiska nödvändigheten i att folket talar samma språk som makten. Reclus skattar däremot inte revolutionens slagord speciellt högt:

Efter etthundratjugofem år av storm är vi fortfarande okunniga om kärnan i mottot frihet, jämlikhet och broderskap. / Den skälvande friheten, är den värd mer än ordning, varaktighet [...] Ojämlikhet, hierarki, det är världens lag. Broderskapet skulle vara möjligt endast om människorna ville vara bröder.⁴⁹

Ojämlikheten är en del av tingens nödvändiga ordning och inte något ett gemensamt språk mäktar upphäva. Reclus vision är i denna mening konservativ, den mänskliga gemenskapen är av nödvändighet en förening i olikhet.

I frågan om franskans företräden är argumentationen för den revolutionära språkpolitiken i det närmaste identisk med den som fördes av det sena 1800-talets språkvetare. Dialekterna hos revolutionärerna, och den semitiska språkfamiljen hos lingvister som Renan, saknar den nödvändiga strukturen för att ge uttryck för komplicerade tankar och idéer. I Reclus samtid var idén om franska språkets klarhet och rationalitet sedan länge ett välkänt tema i lärda kretsar. Under 1600- och 1700-talen frodades idén att franska språkets grammatiska struktur motsvarade filosofins logiska kategorier. Franskan var sanningens och kunskapens redskap.⁵⁰

Reclus instämmer i denna elegi då han klandrar arabiskan, och även då han påpekar att de franska dialekterna saknar litteratur. Occitanskan är exempelvis en ”rotväliska i vars förflutna det endast finns sånger och små visor och inget av storhet, styrka eller världsrang”. Som skräckexempel på vad som händer om dialekterna inte tuktas redogör Reclus för den språkliga situationen i Norge. Där finns ”inget nationellt språk utan endast mer eller mindre skilda och obetydliga dialekter, spillror av den gamla norskan”.⁵¹

Idéerna om språket under franska revolutionen och i 1800-talets språkvetenskap har här utgjort bakåtblickande inramningar åt Reclus, vi vänder nu blicken mot hans framtid.

Senghor, OIF och bilden av Reclus

År 1962, knappt åtta decennier efter att uttrycket frankofoni myntats men strax fallit i glömska, kom det att uppleva en renässans i och med en artikel i den franska kulturtidskriften *Esprit*.⁵² Författaren var den senegalesiske poeten och presidenten Léopold Sédar Senghor och artikeln ”Le français, langue de culture” innebar en aktualisering av begreppet och gav det en delvis ny innebörd.⁵³ I artikeln i *Esprit* fyller Senghor begreppet frankofoni med idéer om franska språkets särart och kulturbärande egenskaper. Att vara frankofon innebär mer än att bara vara franskspråkig, språket bär ett förhållningssätt, ett perspektiv som Senghor kallar den franska humanismen. Att tala franska är att förhålla sig till denna humanism. I kraft av sitt presidentämbete och sin förtrogenhet med både den franska och den senegalesiska kulturen – Senghor föddes i Joal i Senegal

och utbildade sig i Dakar och Paris – drev han från och med artikeln i *Esprit* frågan om ett multilateralt samarbete i franska språkets tecken.⁵⁴ Åtta år efter det att artikeln hade publicerats upprättades ett samarbetsorgan för de stater som hade franska språket gemensamt. Den nya organisationen hette *Agence de coopération culturelle et technique* och enade 21 stater. Vid sidan om Senghor var presidenterna i Tunisien och Niger, Habib Bourguiba och Hamani Diori, och den kambodjanske prins Norodom Sihanouk drivande i detta arbete.

Det samarbete som stadfästes 1970 i Niamey har vuxit, utvecklats och döpts om, numera heter frankofonins stora multilaterala samarbetsorgan *Organisation Interationale de la Francophonie*. Organisationen har 55 medlemsstater, de flesta afrikanska, men också sydasiatiska och öst- och sydeuropeiska, som antingen har franska som enda eller ett av sina officiella språk alternativt vill markera franska språkets plats i samhället. Medlemsstaterna är oftast före detta kolonier, men bland dem återfinns också exempelvis Rumänien och Grekland. Noteras bör att Algeriets medlemskap lyser med sin frånvaro.

Organisationens mål är att verka ”för franska språket och den kulturella och språkliga mångfalden, arbeta för fred, demokrati och mänskliga rättigheter [...] utveckla samarbetet i den hållbara utvecklingens och solidaritetens tjänst”.⁵⁵ I OIF institutionaliseras en koppling mellan politiska signalord med stort symbolvärde, något paradoxalt också språklig mångfald, och franska språket. Dessa skall spridas om inte genom så åtminstone tillsammans med franska språket. En linje kan här skönjas i frankofonins historia. I franska revolutionens språksyn och -politik lades grunden för en syn på språket som bärande och förmedlande politiska värden, och därför bör spridas för att uppnå politisk enhet. Denna tanke plockades sedan upp av Reclus och senare Senghor och förvaltas i dag av OIF.

I den institutionaliserade frankofonins kraftfält produceras en mängd facklitteratur på den språkliga gemenskapens tema, där viktiga frågor är franskans framtid, hur språket kan främjas internationellt, hur sjunkande franskkunskaper i de forna kolonierna kan stävjas samt hur engelskans frammarsch som kommunikationsspråk i internationella relationer och organisationer skall bemötas. Somliga av författarna anlägger också ett kritiskt perspektiv på idén om en frankofon gemenskap, och diskuterar vilken legitimitet det institutionaliserade spridandet av franska språket egentligen har eller vari en eventuell frankofon kulturell samhörighet skulle bestå.

I denna litteratur är en kort begreppshistorik vanlig, i regel med avstamp bland dem som betraktas som frankofonins pionjärer, och där ryms Onésime Reclus i egenskap av begreppets myntare. Frankofonins historia ger oftast intryck av att utgöra en elegant, något kuriöst hållen, bakgrunds-teckning till författarnas egentliga ärende: en diskussion om frankofonins samtid och framtid.

Hur betraktas då Onésime Reclus när institutionen skriver sin egen historia? Vilken betydelse tillmäts han, och den språksyn han uttryckte, i den frankofona institutionens självbild? Politikern Xavier Deniau som citerades i inledningen har författat frankofonieditionen av den populärvetenskapliga skriftserien *Que sais-je?* där han skissar en bild av Reclus som banbrytande och originell.⁵⁶ 1800-talsgeografen porträtteras mot bakgrund av en politisk världsordning vilken han bryter med genom att klassificera människor på ett radikalt annorlunda sätt: i enlighet med deras språk.

Reclus vision stannar dock inte här, fortsätter Deniau, fransmännen måste nämligen tjäna som exempel för världen. Deras roll är fackelbärarnas på vägen mot de frihetliga idealens förverkligande. Denna tanke tar Deniau dels som intäkt för Reclus modernitet och dels som ett tecken i tiden: ”för denna generations människor förblev Frankrike den stora revolutionens land”.⁵⁷ Deniau skriver in Onésime Reclus i en tradition av franska revolutionens efterdyningar, och karakteriserar honom som en man med en radikalt annorlunda människosyn än den i tiden förhärskande.

Michel Tétu, verksam vid Lavaluniversitetet i Québec och en veteran inom internationellt frankofonisamarbete, tillmäter Reclus mindre självständighet i förhållande till sin samtid än vad Deniau gör. Reclus ”undkommer inte sin epoks ideologi” skriver Tétu och syftar på hans kolonisationsiver och civiliseringspatos, men tillägger apologetiskt att Reclus bara var en ”blygsam geograf” i en tid av mer eller mindre vetenskapliga biologiska teorier om människan.⁵⁸

Tétu kontrasterar Reclus med Arthur de Gobineau, ofta hållen för att vara den franske rastänkaren *par excellence*.⁵⁹ Tétu låter begreppet frankofoni framstå som ett uttryck för en radikal fransk universalism. Reclus version av språktillhörighet är en yttre egenskap, möjlig att förvärva, i motsats till Gobineaus förutbestämda och hierarkiskt ordnade rastillhörighet.

I den franska regeringens referensdatabas för allmänheten, *La documentation française*, där information om republikens administrativa, politiska, ekonomiska, sociala och internationella förehavanden publiceras, finns också historiska fakta som bakgrund till republikens agerande. Också frankofonins historia har en plats i denna katalog. Under rubriken ”frankofonins fäder” beskrivs Reclus som förvisso sjungande imperialismens och kolonialismens lov, men *nota bene* prisande en annorlunda sorts kolonialism än den gängse.

[H]ans föreställning om kolonialismen lutar sig inte mot ras- eller handelspolitiska hänsynstaganden; hans argumentation är geografisk, språklig, demografisk. Den teori Onésime Reclus bygger upp vilar på idén om miljöns inflytande; språket framstår som en imperiernas sockel, civilisationens sammanhållande länk.⁶⁰

Även här läses Reclus fri från det Tétu såg som hans samtids ideologiska stickspår. Reclus omfattade inte den rådande koloniala ideologins rasism. Snarare var han en tänkare och visionär som pekade framåt, mot kulturellt samarbete och en mindre deterministisk syn på vad som bestämmer människan. Till rasen var hon oupplösligt bunden, men språket kan hon i stället tillägna sig, och befrias därmed från sitt ursprungs kedjor.

I ett nyligen publicerat översiktsverk över franska språkets historia beskrivs Reclus som en ”demokrat och geograf” som troende ”varken på överlägsna raser eller utvalda folk”.⁶¹

Den välvilliga tolkningen av pionjären Reclus fyller sin plats i en historisk beskrivning som skapar legitimitet åt institutionen och stärker dess självbild. Genom att fjärma geografen från rasistiska föreställningar i hans samtid kan han göras till ett emblem för det moderna och föregivet godartade projektet att sprida franskan i världen. Samtidigt har vi sett hur det i Reclus tänkande finns tydliga influenser från de rasidéer som präglade 1800-talets språkvetenskap och vi skall nu dröja ett ögonblick vid frågan om relationen mellan det koloniala projektet och det frankofona.

Frankofonin och kolonialismen

Begreppet frankofoni uppfanns under en politiskt turbulent period, då franska språkets internationella roll förändrades radikalt. Vid denna tid fullkomligt exploderade den europeiska kolonisationen av i synnerhet Afrika. Frankrike lade i snabb takt under sig bland annat Indokina, Madagaskar, Elfenbenskusten och nya områden i Nordafrika. Frågor rörande franska språkets potential aktualiserades i och med det koloniala projektets expansion. Vid 1960-talets början, då begreppet frankofoni fick en renässans, blev Algeriet självständigt efter ett åtta år långt och blodigt krig mot Frankrike. Även Senegal blev självständigt vid denna tid och Léopold Sédar Senghor blev landets förste president. Under det föregående decenniet hade flera andra före detta franska kolonier, Vietnam, Kambodja, Laos, Kamerun, Tunisien, Togo och Marocko, blivit självständiga. Åter aktualiserades i detta skede frågan om franska språket och dess kulturella och politiska innebörder. Begreppet frankofoni föddes med andra ord i en epok då det franska kolonialväldet bredde ut sig, och fick nytt liv när imperiet skrumpnade ihop i takt med att koloniernas självständighetskamp sent omsider bar frukt.

Kopplingen mellan kolonialismen och det frankofona projektet är emellertid fortfarande kontroversiell. Stélio Farandjis, tidigare sekreterare i OIF:s höga råd, svävar föga på målet när han försvarar sin organisation, för honom är frankofonin entydigt godartad.

Jag har deltagit i antikoloniala sammanhang och jag säger till de ovetande, och jag skrädder inte orden, att frankofoni är ett begrepp som

inte på något sätt har att göra med kolonialism. Tvärt emot vad man säger har kolonialismen inget gjort för franska språkets spridning.⁶²

Farandjis liknar vidare frankofonins koppling till kolonialismen vid arvsynden, den är en skuldbörda institutionen tvingas bära utan att själv ha orsakat den. För honom tycks frankofoni vara detsamma som den resulterande franskspråkigheten, inte ambitionen att sprida språket. I detta perspektiv kan frankofonin skiljas från en kolonial historia vars omvälvningar präglat den från första början.

Idéhistorikern Michael Azar beskriver i *Frihet, jämlikhet och brodermord* den franska kolonialideologins inre motsättning. Det koloniala projektet legitimerades genom universalism, idén om *la mission civilisatrice*, att de koloniserade skulle civiliseras, att skillnaderna mellan dem och fransmännen skulle upplösas. Samtidigt byggde den koloniala ordningen på att just skillnaden upprätthölls, att algerierna förblev, med Azars ord, ”nästan fransmän, men ändå inte riktigt”.⁶³

Denna motsättning finns även hos Reclus. Franskan skall spridas, en frankofon gemenskap byggas, språket skall ena och sprida klarhet i världen. Också Reclus bär revolutionens universalistiska idéarv. Hans universalism består i tanken att alla människor kan lära sig franska och därmed är potentiellt inräknade i frankofonin. Samtidigt är fransmännens överlägsenhet odiskutabel. De är mer högtstående, civiliserade och har därmed ett högre värde än andra folk. Överlägsenheten manifesteras både i språket och i den tanke det leder.

När uttrycket myntades på 1880-talet ingick det i ett kluster av föreställningar om ras, språk, folk och tanken på ett kolonialt projekt: upprättandet av ett franskt Atlantis i Nordafrika. ”Utsäde för en bländande framtid” kallar Reclus alla dem som redan talar franska och alltså kan verka naturaliserande, förfranskande på resten av befolkningen i kolonin. Det koloniala projektet utgör Frankrikes frälsning och franskans spridning är vägen dit.⁶⁴

Trots sin paradoxala bild av språkets folkskapande kvaliteter propagerar Reclus helhjärtat för byggandet av ett storfranskt rike. Frankofonin är en förvärvad förmåga, men också ett folk och i förlängningen ett geografiskt område. På det koloniala patos han hyser går inte att ta miste.

Den historiska kopplingen mellan det koloniala projektet och idén om frankofonin tycks ovedersäglig. Dock inte ensidig. De avgörande initiativ som under 1960-talet togs för att inrätta ett internationellt samarbete i frankofonins namn kom inte från franskt håll, utan från politiker i två av de forna kolonialstaterna. ”Frankofonin är född ur en önskan som erfarits utanför Frankrike” menar också den förre generalsekreteraren för *Organisation Interationale de la Francophonie* och senare generalsekreteraren i FN, Boutros Boutros-Ghali.⁶⁵

I artikeln i *Esprit* 1962 betonar Senghor att franska språket sedan det

lämnat Frankrikes gränser inte längre enbart tillhör fransmännen. Språket bär med nödvändighet också den kultur som de afrikanska fransktalande skänker den. För Senghor har språket i takt med att det kulturellt influerat nya områden också självt absorberat delar av den kultur som redan fanns där.

Diskussion

Frankofonin omfattar ”alla dem som är eller förefaller vara ämnade att fortsätta eller börja delta i vårt språk”.⁶⁶ Så löd Reclus egen definition. Som vi blivit varse är denna omfattande definition emellertid en sanning med modifikation. Det ligger något paradoxalt i Reclus förståelse av att tala franska och att delta i frankofonin. Människan är fri genom sin möjlighet att lära sig nya språk och därmed som folk gå i en ny historisk riktning. Samtidigt är hon fjättrad vid sitt ursprung då den förvandlingsakt språket är mäktigt verkar i ett tidsperspektiv som sträcker sig över generationer.

Hos Reclus är franska språket något på en gång yttre, möjligt att förvärva, och medfött inre. Likt motivet på ett dubbelexponerat fotografi framträder bilden av människan just i överlappningen mellan kategorierna som bestämmer henne. Liksom detaljer på ett sådant fotografi kan spåras till det ena eller andra negativet, kan drag i Reclus tänkande spåras till den ena eller andra aspekten av henne. Helheten uppstår likväl i mötet mellan dessa, genom att de exponeras på samma yta.

Ur franska språkets idéhistoria har lånats två bakgrunder för att belysa olika aspekter i Reclus tänkande: dels det sena 1800-talets språkvetenskapliga förståelse av språkets biologiska natur och koppling till rasen, dels 1790-talsrevolutionärernas syn på franskan som nödvändigt nationellt kitt i byggandet av den enda och odelbara republiken.

I den institutionsburna frankofonins tolkning placeras Reclus in i en tanketradition där språket skall sprida franska revolutionens ideal, en tradition som föddes under franska revolutionen, utvecklades av Reclus och i dag förvaltas av den institutionaliserade frankofonin. I traditionen tolkas Onésime Reclus och begreppet frankofoni som lysande undantag i en samtid tyngd under en ideologisk barlast av rasistisk kolonialism, ses som uttryck för revolutionär universalism, och kopplar loss frankofoniprojektet från den koloniala historien.

Den läsning som här gjorts placeras Reclus i ett annat ljus. Visserligen kan han sägas bära arvet från revolutionen, men han kan samtidigt ses som ett uttryck för sin egen samtids rasism. På denna punkt har den institutionella frankofonins tolkning en poäng i sin placering av Reclus i en revolutionär tradition med rötter i 1789. Det finns många likheter mellan revolutionärernas språksyn och hans. Men inte på de punkter som pekas ut i de gängse tolkningarna. Reclus ärende är inte frihetens, jäm-

likhetens och broderskapets spridande. Människor är olika och ett kulturellt konvergerande under det gemensamma språkets påverkan är visserligen i högsta grad möjligt, men leder för den sakens skull inte till jämlikhet.

Onésime Reclus tänkande finns i en tradition av spridande eller koloniserande patos för det franska språket. Arvet från revolutionen utgörs inte av ideal om människors radikala politiska likhet, utan om språket som ett redskap för politiskt enande. I Reclus samtid är anspråken på legitimitet för det koloniala projektet vanliga, och bygger på rastänkande. I ljuset av detta framstår han med sin storslagna kolonialvision och sin sammanblandade kultur- och natursyn inte som före sin tid utan som ett uttryck för den.

Denna tolkning av Reclus idéer kastar också ljus – eller snarare skuggor – tillbaka över den revolutionära epokens språkidéer. Den koloniala språkpolitikens legitimitetsproblem, som också går igen i kritiken av den nutida frankofona institutionen, finns också i revolutionärernas synsätt. Förfranskandet av Frankrike var också ett kolonialt projekt, och att vi sällan betraktar det så beror kanske på att det lyckades.

Båda de föreslagna bakgrunderna ger resonans åt läsningen av Reclus, drag av dem båda finns i hans tänkande. Där hamnar universalism och essentialism inte i motsättning till varandra, utan snarast i harmoni. Franskan ses som å ena sidan universell, ett stadium ett folk kan uppnå genom att tillägna sig dess uttryck, språket. Språket utgör formen, tankens ledare, en figur som erinrar om de franska revolutionärernas språksyn. Samtidigt bär det kulturella värden, manifesterar en inre kvalitet.

De historiska nedslag jag givit som bakgrunder åt läsningen av Reclus kan ses som två poler i fransk politisk idéhistoria: en av radikal universalism, bottnade i franska revolutionens ideal; en av ursprungstänkande och präglad av en organisk syn på människan och samhället. Vid den senare polen finns 1800-talets språkvetare, för vilka språket är en yttre reflektion av rasen. Att lära sig ett nytt språk och därigenom förändras på djupet blir en absurd tanke. För 1700-talsrevolutionärerna vid den första polen är det i stället själva det franska språket som bär franskheden. Det förvandlar människan så att säga utifrån och in. Reclus tänkande bär drag från bägge dessa ytterligheter, franskheden finns i både ursprunget och språket. Denna paradox i tänkandet om det franska språket bärs av begreppet frankofoni från dess födelse.

Summary

A francophone race. The father of francophonie, Onésime Reclus and l'Organisation Internationale de la Francophonie. By Julia Nordblad. In this essay, it is suggested that the prevalent benign interpretation of the 19th century French geographer Onésime Reclus serves to legitimize the

historiography of the modern institution of francophonie, the Organisation Internationale de la Francophonie, OIF.

The term *francophonie* was coined in 1880 and was picked up in the 1960s by Léopold Sédar Senghor in his call for an international organisation of French-speaking countries. Despite the fact that Reclus is often mentioned as being one of founding fathers of *francophonie*, attention has only briefly been paid to his writings. The prevalent interpretation of Reclus' writings in the literature on *francophonie* suggests that he was radical in his rejection of the racist ideas of his time.

Onésime Reclus' writings however contain a tension between seeing man as determined by an acquired and hence contingent language on one hand, and a rather biologicistic and deterministic approach, according to which origin and race are decisive, on the other.

Two different backgrounds are discussed in order to contextualize a modified interpretation of Reclus' writings. First, the emerging philology or discipline of comparative linguistics of the 19th century, which sheds light on Reclus' idea of language as a manifestation of a people's supremacy or inferiority. This perspective indicates that his concept of language sometimes should be understood as a race-specific property.

Second, the politico-linguistic discussion during the French revolution, especially the linguistic poll and political measures suggested by Abbé Grégoire, is offered as a background to the universalistic aspects of the concept of *francophonie*.

These two backgrounds establish links between Reclus' ideas and the linguistic-racial thought of his time. It also situates his work in a tradition of ideas legitimizing the dissemination of the French language by the values supposedly transmitted by it.

Noter

1. Xavier Deniau: *La Francophonie* (Paris, 1983), 8. Frågan är om Deniau här inte syftar på Berlinkongressen 1884–1885. 1878 hölls visserligen ett internationellt möte i samma stad, Berlinkongressen, då Bismarck lierade sig med den habsburgska dubbelmonarkin mot Ryssland. De allianser som knöts under detta möte bidrog förvisso till den accelererande europeiska kolonisationen, men konferensen sex år senare har ett för sammanhanget mer relevant symbolvärde. Under denna gjorde Europas ledande kolonialmakter upp om villkoren för kolonisationen av Afrika.

2. Onésime Reclus: *Un grand destin commence* (Paris, 1917). Alla biografiska uppgifter är hämtade ur det anonyma förordet. Alla

översättningar från franska till svenska är mina.

3. Onésime Reclus: *La France et ses colonies: tome premier. En France* (Paris, 1887); *La terre à vol d'oiseau* (Paris, 1893); *Le plus beau royaume sous le ciel* (Paris, 1899); *Un grand destin commence* (Paris, 1917); *L'Atlantide. Pays de l'Atlas: Algérie, Maroc, Tunisie* (Paris, 1918).

4. Exempelen är hämtade ur *Un grand destin commence*, 123, 146 respektive 94.

5. Reclus, *France, Algérie et colonies* (Paris, 1880), 422.

6. Reclus: *L'Atlantide*, 67.

7. Reclus: *La France et ses colonies*, 11.

8. Reclus: *Un grand destin*, 114 ff.

9. Reclus: *L'Atlantide*, 135.

10. Reclus: *Le plus beau royaume*, 115.
11. Reclus: *Le plus beau royaume*, 753.
12. Reclus: *Le plus beau royaume*, 239.
13. Reclus: *Le plus beau royaume*, 139.
14. Reclus: *Le plus beau royaume*, 239.
15. Reclus: *L'Atlantide*, 93 f.
16. Reclus: *La Terre à vol d'oiseau*, 11–15.
- Illustrationerna (I och II) är gjorda av A. de Neuville.
17. Reclus: *L'Atlantide*, 94.
18. Martin Bernal: *Svart Athena. Den klassiska civilisationens afroasiatiska rötter. Hur bilden av det antika Grekland byggdes upp 1785–1985* (1987; Stockholm, 1997), 327.
19. Reclus: *La Terre à vol d'oiseau*, 10.
20. Reclus: *Un grand destin*, 131.
21. Reclus: *Un grand destin*, 131 f.
22. Reclus: *Un grand destin*, 90.
23. Reclus: *La France et ses colonies: tome premier. En France* (Paris, 1887), 459–463.
24. Robert Henry Robins: *A short history of linguistics* (1979; New York, 1997), 164; Edward W. Said: *Orientalism* (1978; Stockholm, 2002), 233 f.
25. Anna Morpugo Davies: ”History of Linguistics” i William Frawley (red.): *International Encyclopedia of Linguistics* (Oxford, 2003), 220.
26. Robins: *A short history of linguistics*, 181.
27. Bernal: *Svart Athena*, 230 f.
28. Ernest Renan: *Œuvres complètes: tome VIII* (1855; Paris, 1958), 157.
29. Reclus: *La terre à vol d'oiseau*, 12.
30. Reclus: *La France et ses colonies*, 447.
31. Reclus: *L'Atlantide*, 128.
32. Reclus: *L'Atlantide*, 130.
33. Reclus: *L'Atlantide*, 93.
34. Reclus: *L'Atlantide*, 108.
35. Reclus: *L'Atlantide*, 228.
36. Frédéric Duval, Alain Rey & Gilles Souffi: *Mille ans de langue française. Histoire d'une passion* (Paris, 2007), 939 f.
37. Duval, Rey & Souffi: *Mille ans de langue française*, 941 f.
38. Duval, Rey & Souffi: *Mille ans de langue française*, 941 f; Anne Judge: ”La francophonie: Mythes, masques et réalités” i Bridget Jones, Arnauld Miguel & Patrick Corcoran (red.): *La francophonie: Mythes, masques et réalités. Enjeux politiques et culturels* (1996), 23.
39. Abbé Grégoire citerad i Brunot: *Histoire de la langue française*, 205.
40. Brunot: *Histoire de la langue française*, 208.
41. Brunot: *Histoire de la langue française*, 9.
42. Abbé Grégoire citerad i Brunot: *Histoire de la langue française*, 208.
43. Se not 28.
44. Abbé Grégoire citerad i Brunot: *Histoire de la langue française*, 208.
45. Brunot: *Histoire de la langue française*, 13.
46. Ibid.
47. Barère citerad i Brunot: *Histoire de la langue française*, 181. Biografiska uppgifter ur *Grand dictionnaire encyclopédique Larousse* (Paris, 1982).
48. Barère citerad i Brunot: *Histoire de la langue française*, 181.
49. Reclus: *L'Atlantide*, 223.
50. Ulrich Ricken: *Grammaire et philosophie au siècle des lumières. Controverses sur l'ordre naturel et la clarté du français* (Lille, 1978), 14.
51. Reclus: *L'Atlantide*, 244.
52. *Le grand dictionnaire de la langue française* (Paris, 1989).
53. Léopold Sédar Senghor: ”Le français, langue de culture” i *Esprit* 11 (1962).
54. Michel Tétu: *La Francophonie: Histoire, problématique, perspectives* (Paris, 1988), 63–68.
55. *L'Organisation internationale de la Francophonie*, www.francophonie.org/oif/missions.cfm, 080331.
56. Deniau: *La Francophonie*, 7 ff.
57. Deniau: *La Francophonie*, 8.
58. Michel Tétu: *La Francophonie*, 41.
59. Michel Tétu: *La Francophonie*, 39.
60. ”Onésime Reclus: L'inventeur du mot ’francophonie’”, *La documentation française*, www.ladocfrancaise.gouv.fr/dossier_actualite/francophonie/onesime_reclus.shtml, 080331.
61. Duval, Rey & Souffi: *Mille ans de langue française*, 1280.
62. Farandjis Stélio: *Philosophie de la Francophonie. Contribution au débat* (Paris, 1999), 77.
63. Michael Azar: *Frihet, jämlikhet och brodermord. Revolution och kolonialism hos Albert Camus och Frantz Fanon* (Stockholm, 2001), 59 ff.
64. Reclus: *L'Atlantide*, 224.
65. *Le Monde*: 951202.
66. Reclus: *France, Algérie et colonies*, 422.